

Tot refent la professió: l'exili mèdic català¹

Alfons Zarzoso²

Museu d'Història de la Medicina de Catalunya

El Museu d'Història de la Medicina de Catalunya, en col·laboració amb el Col·legi de Metges de Barcelona, desenvolupa en l'actualitat un projecte de recuperació de la memòria històrica de l'exili mèdic català. Com a primers resultats d'aquest projecte de treball, iniciat el 2006, en les darreres setmanes hem publicat un llibret, hem inaugurat una exposició a la seu del Col·legi de Metges i hem posat en funcionament un lloc web a Internet (desembre 2006 – gener 2007). Tot plegat, es tracta dels primers passos d'articulació d'algunes eines de treball d'un projecte farcit de fronts i possibilitats de recerca.³ L'adaptació de projectes culturals a la *societat de la informació* ha mostrat en els darrers anys la utilitat de la creació de xarxes destinades a fer més accessible el patrimoni cultural, tot trencant barreres entre arxius,

1. Treball presentant a la sessió coordinada per Antoni ROCA, «Exili i emigració científica: de Francesc Duran Reynals a Joan Oró» (22 de febrer de 2007), a *Segon Cicle de Conferències sobre les Ciències Experimentals i la Tecnologia a les Terres de Parla Catalana al segle XX*, realitzat a la seu de l'Institut d'Estudis Catalans, del 8 de febrer a l'1 de març de 2007.

2. Conservador del Museu d'Història de la Medicina de Catalunya, passatge de Mercader núm. 11, 08008 Barcelona, <info@museudelamedicina.org>.

3. El lloc web es pot consultar a <<http://www.metgesalexili.cat>>, on, a més, es pot fer una visita virtual a l'exposició realitzada sobre l'exili mèdic català.

museus i biblioteques. La creació de bases de dades amb informació completa sobre materials diversos, tot apostant per la creació d'instruments de descripció de fons històrics personals o institucionals, així com també per la digitalització de documents, mostra la utilitat d'aquestes noves eines de treball anomenades *tecnologies de la informació i de la comunicació*.⁴

En plantejar aquest tema de treball, dues opcions apareixien com a dominants a l'hora de fer-ne una anàlisi: d'un costat, i atès que qualsevol valoració històrica de l'exili científic provocat per la guerra de 1936-1939 ha de considerar com a punt de partença la transformació de la ciència ocorreguda a Espanya durant les primeres dècades del segle XX, ens podíem plantejar fer un recorregut per la història de la medicina i de la societat catalana entre finals del segle XIX i el primer terç del segle XX per tal d'explicar com es produí el redreç que portà a una veritable vertebració professional de la medicina a Catalunya i a una situació de completa preparació per a fer el desplegament que es féu quan s'aconseguí l'autonomia universitària. Mostrar, per tant, els resultats aconseguits abans de l'acabament del curs acadèmic de 1936 i plantejar el catastròfic resultat de la Guerra. D'un altre costat, ens podíem plantejar anar més enllà de les tradicionals interpretacions històriques que expliquen determinats processos històrics i determinats recorreguts biogràfics fins al 1939 per tal de mostrar que bona part dels metges catalans, i sobretot d'aquells que havien estat professors durant el període d'autonomia universitària, que d'alguna manera es veieren abocats a l'exili, pogueren continuar i desenvolupar una tasca professional, prou reeixida des de l'òptica professional, tot creant escoles de treball. La idea hauria de consistir a mostrar que això en bona mesura es devia a les bases resoltes prèviament a Catalunya i, més tard, desenrotllades a d'altres llocs. La dificultat de poder accedir a les fonts d'ultramar, la manca de temps i de recursos, ens ha obligat, de moment, a concentrar-nos en la primera d'aquestes dues opcions temàtiques i a no fer més que alguna breu incursió en la segona d'aquestes opcions.

L'exili ha estat sempre un àmbit d'estudi delicat i espinós, on les suspicàcies i els malentesos poden aflorar sense intenció i, a més, sense cap mena de profit intel·lectual. Pel fet, però, de ser un afer controvertit cal estudiar-lo amb rigor, mitjançant les eines d'anàlisi i d'interpretació de l'historiador. Només així es podran combatre l'amnèsia i la manipulació.

La memòria de l'exili mèdic català ha viscut diverses etapes entre els treballs d'Antoni Peyrí Rocamora (*Els metges catalans emigrats* [1963]. Mèxic: Terra Ferma) i de Jaume Torrent

4. Els exemples produïts en els darrers anys, així com la bibliografia sobre el tema resulten, en aquest moment, prou destacables en nombre i en qualitat. A tall d'exemple, consulteu el Servei d'Arxius de Ciència <www.cat.sac>, que contribueix a la conservació i difusió del patrimoni documental de la ciència i la tecnologia contemporànies catalanes, i l'*Archivo Virtual de la Edad de Plata 1868-1936* <www.archivovirtual.org>, que presenta un catàleg virtual de diverses institucions a partir del tema comú de la vida intel·lectual espanyola en aquest període; finalment, un cas d'aquest trencament de les barreres entre arxius i museus es pot trobar al projecte anomenat *Archives and Museum Informatics* <www.archimuse.com>. Vegeu també Carlos WERT, «Las tecnologías de la información y el rescate del patrimonio del exilio», a José Ignacio CRUZ, María José MILLÁN (eds.), *La Numancia errante, exilio republicano de 1939 y patrimonio cultural*, València, Biblioteca Valenciana, 2002, p. 91-104.

Oriol (*Salvador Armendares i Torrent, Malgrat de Mar 1894- Mèxic D.F. 1964* [2006]. Barcelona: Viena), però no ha rebut pas la mateixa atenció que l'exili mèdic i científic espanyol en conjunt.⁵ No deixa de ser significatiu el fet que els dos autors esmentats —un, metge exiliat, i l'altre, familiar de metge exiliat— no siguin historiadors professionals. L'exili mèdic, i en bona mesura també el científic, d'arrel catalana ha estat i continua estant prou negligit per la historiografia catalana de l'actual democràcia. Fet, d'altra banda, que també cal relacionar amb la feble i recent implantació institucional, especialment universitària, que ha tingut la història de la medicina i la història de la ciència a Catalunya.⁶

Algunes de les aportacions més interessants, més enllà del seu caràcter apològic i necrològic, van procedir dels membres de la Societat Catalana de Biologia, deixebles i companys dels metges exiliats, pronunciades i publicades des del curs de 1963, tot destacant els llibres fets en homenatge a la memòria del Dr. August Pi i Sunyer, sota la presidència de la Societat Catalana de Biologia per part de Josep Alsina i Bofill (1966) i d'Oriol Casassas (1979);⁷ així

5. Per a una revisió historiogràfica de l'exili científic espanyol, vegeu Josep Lluís BARONA, Joan LLORET PASTOR, «El exilio republicano como suceso histórico», a J. L. BARONA (comp.), *Ciencia, salud pública y exilio (España 1875-1939)*, València, Seminari d'Estudis sobre la Ciència, 2003, p. 17-40.

6. Una aportació recent, prou valuosa: Carlos ACOSTA RIZO, Nicolás CUVÍ, Xavier ROQUÉ, *Ciencia entre España e Hispanoamérica. Ecos del siglo XX*, Bellaterra, CEHIC, 2003, p. 51-133.

7. SOCIETAT CATALANA DE BIOLOGIA, *August Pi i Sunyer, L'home i l'obra*, Barcelona, IEC, 1966 (inclou treballs escrits per Josep ALSINA BOFILL, Antoni ORIOL i ANGUERA, Jaume PI-SUNYER BAYO, Pere DOMINGO i SANJUÁN, Josep PUCHE, Santiago Pi i SUNYER, Rossend CARRASCO i FORMIGUERA, Cèsar PI-SUNYER BAYO, Albert FOLCH Pi, Jordi FOLCH Pi, Ricard VILARDOSA CORMINAS, Josep TRUETA i els col·legues i deixebles veneçolans Enrique TEJERA, Humberto GARCÍA AROCHA i Marcel GRANIER-DOYEUX). *Centenari de la naixença d'August Pi i Sunyer*, Barcelona, IEC, 1979 (inclou treballs escrits per Oriol CASASSAS, Jaume PI-SUNYER BAYO, Humberto GARCÍA AROCHA, Pere DOMINGO i SANJUÁN, Cèsar PI-SUNYER BAYO, Josep ALSINA BOFILL, Joan R. BARBANY CARBÓ, Santiago VIDAL SIVILLA, Jordi MARAGALL, Jacint CORBELLA, Moisès BROGGI, Belarmí RODRÍGUEZ ARIAS i Montserrat ALBET). SOCIETAT CATALANA DE BIOLOGIA, *Homenatge al Doctor August Pi i Sunyer, professor de la Universitat de Barcelona*, Barcelona, IEC, 1966 (inclou breus textos escrits per Pere DOMINGO i SANJUÁN, Santiago VIDAL SIVILLA, J. VILARDELL PERMANYER i Belarmí RODRÍGUEZ ARIAS, i Josep ALSINA BOFILL). Josep ALSINA BOFILL, «Augusto Pi y Sunyer: profesor, maestro, universitario», *Actas de las reuniones científicas del cuerpo facultativo del Instituto Politécnico*, núm. XIX-7 (1965), p. 125-129. SOCIETAT CATALANA DE BIOLOGIA, *Homenatge al Doctor Joaquim Trias i Pujol, Professor de la Universitat de Barcelona*, Barcelona, IEC, 1965 (inclou breus treballs escrits per Pere GABARRÓ, Moisès BROGGI, Lluís SAYÉ i Josep ALSINA i BOFILL). SOCIETAT CATALANA DE BIOLOGIA, *Homenatge al Doctor Leandre Cervera i Astor, Expresident de la Societat Catalana de Biologia*, Barcelona, IEC, 1968 (inclou breus treballs escrits per Miquel TAVERNA TORM, Jaume VALERO RIBAS, Santiago Pi i SUNYER i Josep ALSINA i BOFILL). Josep CORNUDELLA, *Estudio biográfico del profesor Luis Sayé Sempere*, Barcelona, RAMB, 1979. SOCIETAT CATALANA DE BIOLOGIA, *Record de Josep Puche i Álvarez, Conrad Xalabarder i Puig, Antoni Esteve i Subirana, Pere Domingo i Sanjuán, Jordi Folch i Pi*, Barcelona, IEC, 1980 (inclou textos escrits per Oriol CASASSAS, Francesc GONZÁLEZ SASTRE i Josep ALSINA i BOFILL). Marjorie B. LEES, Alfred POPE, «Jordi Folch-Pi, 1911-1979, a biographical memoir», a *Biographical Memoirs*, vol. 79, Washington, National Academy Press, 2001.

com també els llibres fets pels seus deixebles i col·legues a Caracas (1966, 1974 i 1975).⁸ Resulta sorprenent no disposar encara d'un estudi rigorós sobre August Pi i Sunyer, l'investigador científic català més destacat de la primera part del segle XX. Un home que fou proposat tres cops per al Premi Nobel de Fisiologia: el 1915 i el 1920, avalat per professors de Barcelona i, el 1948, per professors de Caracas.⁹ Altres aportacions notables han estat les produïdes per Josep Miret i Monsó (1985 i 1993) i per Antoni Puche Manaut (1994).¹⁰

Més enllà de Catalunya s'han fet aportacions historiogràfiques fonamentals per a la comprensió de l'exili científic espanyol i també català. Convé recordar sobretot els treballs produïts des de Mèxic, patrocinats pel Colegio de México i la Universidad Nacional Autónoma de México, entre d'altres institucions,¹¹ i de manera molt destacada les aportacions documentals realitzades per Francisco Giral i per Francisco Guerra.¹² La línia fecunda d'estudis sobre l'exili científic espanyol, consolidada en els anys de la transició democràtica, en la dècada dels anys vuitanta, representada en les monografies d'Alberto Gomis, Josep Lluís Barona, M.ª Fernanda Mancebo, José Manuel Sánchez Ron i altres autors,¹³ va trobar un reflex assenyalat en la historiografia científica catalana de finals del segle XX, en concret en els treballs de Thomas Glick, Toni Roca, Josep Maria Camarasa, Joan Crexell, Felip Cid, Oriol Casassas o Milagros Sáiz, entre d'altres.¹⁴

8. FUNDACIÓN EUGENIO MENDOZA, *Homenaje al doctor Augusto Pi Suñer*, Caracas, 1966. CENTRE CATALÀ DE CARACAS, *Augusto Pi Suñer*, Terra Ferma, Patronat de Cultura del Centre Català de Caracas, 1974. J. MIRET MONSÓ, *El Dr. Augusto Pi y Suñer, fisiólogo*, Terra Ferma, Patronat de Cultura del Centre Català de Caracas, 1975 (conferència dictada al liceu August Pi Suñer de Caracas el 10 de març de 1975 durant la setmana dedicada a l'il·lustre científic).

9. Sobre aquesta qüestió es pot consultar «The Nomination Database for Nobel Prize in Physiology or Medicine, 1901-1951» de la Nobel Foundation, en línia a <<http://nobelprize.org/nomination/medicine/database.html>>.

10. Josep MIRET MONSÓ, «L'obra d'August Pi i Sunyer ens els anys d'expatriació (1939-1965)», *Gimbernat*, Actes del IV Congrés d'Història de la Medicina Catalana, vol. 1, 1985, p. 173-191 i «L'exili dels metges catalans després de la guerra civil», *Gimbernat*, XX (1993), p. 213-260. Antoni PUCHE MANAUT, *Els metges catalans exiliats a Mèxic*, Facultat de Medicina, Universitat de Barcelona, 1994 (tesi doctoral inèdita).

11. Vegeu referències bibliogràfiques al treball ja citat, redactat per Josep Lluís BARONA i Joan LLORET PASTOR.

12. Francisco GIRAL, *Ciencia española en el exilio (1939-1989). El exilio de los científicos españoles*, Barcelona, Anthropos, 1994. Francisco GUERRA, *La Medicina en el exilio republicano*, Alcalá, Universidad de Alcalá, 2003. En aquesta línia, convé remetre a un llibre que, en alguns casos, aporta importants testimonis: *Los médicos y la medicina en la Guerra Civil Española*, Madrid, Monografías Beecham, 1986.

13. Convé destacar, entre aquests autors, el llibre de Josep Lluís BARONA, Maria Fernanda MANCEBO, *José Puche Álvarez (1896-1979). Historia de un compromiso*, València, Generalitat Valenciana, 1989.

14. Vegeu, entre d'altres treballs: Antoni ROCA, Thomas GLICK, *Francesc Duran i Reynals (1899-1958)*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1985; J. M. CAMARASA, A. ROCA ROSELL (dir.), *Ciència i tècnica als Països Catalans. Una aproximació biogràfica als darrers 150 anys*, Barcelona, FCR, 1995; Joan CREXELL, *L'Agrupació*

No obstant això, convé insistir en aquest fet: la historiografia de la medicina catalana del segle XX és un camp abonat de treball, de viaranys verges per a ser explotats pels historiadors. Des d'aquesta perspectiva, el coneixement que tenim de l'exili mèdic català, és a dir, de com referen les seves vides els homes i les seves famílies que hagueren d'abandonar el seu país a partir de l'any 1936, resulta molt poc significatiu. El cas dels exiliats catalans a Mèxic constitueix, però, gràcies a la tesi doctoral inèdita d'Antoni Puche (1994) un fenomen aïllat, si bé les notícies disperses predominen damunt de les interpretacions.

La guerra de 1936 i la postguerra iniciada el 1939 foren tràgiques per a un bon nombre de famílies de metges de les comunitats catalanes. A l'exili, com a pràctica forçada per la imposició d'unes noves condicions, cal afegir la mort violenta d'un nombre destacat de metges. Segons ha assenyalat el metge Alfons Gregorich i Servat, en l'acte de represa de la vida administrativa de la Mutual Mèdica de Catalunya i de les Illes Balears el 1946, cinquanta-quatre socis trobaren una mort violenta entre 1936 i 1938 i altres cinquanta-set més foren assassinats entre 1939 i 1945. Aquesta qüestió roman després de llargues dècades ignorada i menyspreada, a l'espera de ser objecte d'una recerca en història.¹⁵

La historiografia de l'exili ha parlat de l'existència de dos exilis, un d'exterior i un d'interior, de transerrats, de desterrats i d'emigrats.¹⁶ No hi ha dubte, en tot cas, que el resultat final de la guerra significà per a un important nombre de professionals de la medicina el trencament de soca-rel de les seves carreres i, per als joves més compromesos, la negació d'oportunitats. Més de dos centenars de metges catalans hagueren de reconstruir les seves biografies lluny de la seva terra.¹⁷ Per als que restaren a Catalunya, els comitès de

---

de Metges Catalans pro renovació de la medicina: exili, 1944-1946, Barcelona, 1994; Felip CID, *La contribució científica catalana a la medicina de guerra (1936-1939)*, Barcelona, Fundació Uriach, 1996; Oriol CASASSAS, Josep Alsina i Bofill, *l'exemple*, Montserrat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996; Milagros SÁIZ, *Los inicios de la Psicología Científica y Aplicada en Cataluña (1900-1939)*, Barcelona, Avesta, 2002.

15. Alfons GREGORICH SERVAT, *Història de la Mutual Mèdica de Catalunya i Balears*, Facultat de Medicina, Universitat de Barcelona, 1976, p. 115-118 (tesi doctoral). Hi ha una edició abreujada d'aquesta tesi, amb el mateix títol, publicada a Barcelona, Mutual Mèdica de Catalunya i Balears, 1978. Cal remetre també als nombrosos treballs que Josep Maria SOLÉ SABATÉ i Joan VILLARROYA han dedicat a l'estudi de la repressió a la rereguarda de Catalunya durant la guerra i a la repressió franquista.

16. Per a una reflexió historiogràfica i conceptual al voltant de l'exili, vegeu: Pierre LABOIRE, Jean-Pierre AMALRIC, «Vaivén de las memorias: la significación del exilio se construye», a Alicia ALTED, Lucienne DOMERGUE (eds.), *El exilio republicano español en Toulouse, 1939-1999*, Madrid, UNED-PUM Toulouse, 2003, p. 17-26; Bruno GROppo, «Exilés et réfugiés: l'évolution de la notion de réfugié au XXe siècle», *HAOL Historia Actual OnLine*, núm. 2 (2003), p. 69-79; Milagrosa ROMERO SAMPER, «Algunas consideraciones historiográficas sobre el exilio», a idem, *La oposición durante el franquismo. El exilio republicano*. Madrid, Ediciones Encuentro, p. 13-29.

17. Una visió molt general del fenomen de l'exili mèdic i científic català ha estat oferta per Joan VILLARROYA FONT, *1939, Derrota i exili*, Barcelona, Museu d'Història de Catalunya i Generalitat de Catalunya, 2000, p. 84-92.

depuració instal·lats a diverses institucions foren expedients sancionadors que serviren de base per a la represàlia. Segons indiquen Cèlia Cañellas i Rosa Toran, les noves autoritats del Col·legi de Metges de Barcelona instruíren i dictaminaren sobre 2.606 expedients. Els treballs d'aquest i d'altres comitès de depuració es fonamentaren en denúncies i informes, sovint contradictoris. Les conseqüències personals foren molt diverses i lligades a la discrecionalitat de les autoritats franquistes: des del sobreseïment de la causa o l'absolució sense sanció fins a la privació de l'exercici de la professió temporalment o a perpetuïtat, tot passant per l'amonestació i la inhabilitació temporal per a l'exercici de càrrecs directius o no, el trasllat forçat del lloc de residència i treball, la inhabilitació per a exercir la professió a un lloc concret o a la província.¹⁸ Com ha recordat Oriol Casassas, l'exili interior portà un bon nombre de metges a la reclusió, al confinament de l'exercici privat, «emmutits, inoperants, amb la tristesa de la il·lusió truncada».¹⁹ Aquest fou el destí, per exemple, de prop d'una cinquantena de joves professors que participaren en el projecte de la Universitat Autònoma de Barcelona. Els nous responsables de la Facultat de Medicina produïren llistes amb els noms dels metges que tenien prohibida l'entrada a l'Hospital Clínic. La subsistència esdevingué aleshores un objectiu professional: alguns continuaren als centres extrauniversitaris dels quals depenien, d'altres en institucions privades com ara l'Institut Policlínic o la Clínica Corachan, i d'altres a l'exercici privat, en silenci.²⁰ Moisès Broggi ho ha recordat amb aquestes paraules a les seves memòries: «Així és com vaig veure'm apartat d'aquell hospital [Clínic] en el qual tant havia treballat i tantes il·lusions havia posat».²¹

Refer la professió, construir una nova vida esdevingué una necessitat difícil d'afrontar tant per a aquells metges que restaren a l'interior com per als que es veieren abocats a sortir del país. En cada cas, un nombre indeterminat de factors, sovint imponderables, portà a la presa de les decisions més diverses, i segurament totes ben justificades. Tenim una certa idea de les dimensions personals d'aquesta tragèdia, però encara resta molt treball i molta recerca historiogràfica per tal de disposar d'estudis prosopogràfics que ens permetin de comprendre millor el significat i la transcendència d'aquells fets.

La major part dels metges catalans exiliats va haver de refer la carrera professional en silenci. En el mateix silenci que d'alguna manera simbolitzà Leandre Cervera a l'interior. El text

18. Cèlia CAÑELLAS, Rosa TORAN, *El col·legi de metges de Barcelona i la societat catalana del seu temps (1894-1994)*, Barcelona, COMB, 1995, p. 201-241.

19. Oriol CASASSAS, *La medicina catalana del segle XX*, Barcelona, Edicions 62, p. 144-146.

20. Per a una aproximació general, vegeu: Josep BENET, *Catalunya sota el règim franquista. Informe sobre la persecució de la llengua i la cultura de Catalunya pel règim del general Franco*, París, Edicions Catalanes de París, 1973; Jaume CLARET MIRANDA, *La repressió franquista a la universitat catalana*, Vic, Eumo-Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives, 2003.

21. Moisès BROGGI, *Memòries d'un cirurgià*, Barcelona, Edicions 62, 2001, p. 281-284.

escrit, en aquest recull, per Xavier Pi-Sunyer, fill de Jaume Pi-Sunyer Bayo, assenyalava l'actitud del seu pare, pare d'una extensa família: «sempre mirant endavant, considerant que havia marxat com a emigrant i no pas com a refugiat». És a dir, tot lluitant contra les dificultats trobades en els països receptors de l'exili on els metges foren considerats sovint pels seus col·legues com una amenaça, una competència ferma. Aquest silenci ha dificultat encara més la recerca documental sobre aquells dos centenars de metges catalans. Els treballs de Peyrí, Miret i Guerra ens ajuden a identificar algunes d'aquelles trajectòries, les ombres però dominen en aquest panorama.

En el que resta d'aquest escrit, fixarem l'atenció en les possibilitats de treball que ofereixen certes fonts documentals amb relació a alguns dels metges exiliats més coneguts. Evitarem, però, tornar a repetir certes idees, tot mostrant el potencial explicatiu que tenen determinades fonts i tot fent una crida a recuperar i difondre aquest tipus de documentació. Si bé tampoc trobarem una vida gens fàcil, podem considerar dos grups de metges que referen les seves carreres professionals gràcies a dos fenòmens fonamentals: d'un costat, els exiliats que pogueren aplicar o desenvolupar els coneixements adquirits a partir de les experiències viscudes durant el període de la guerra i, d'un altre, els exiliats que formaven part de l'escola de recerca fisiològica catalana. Uns i altres trobaren altres oportunitats en els seus exilis.

L'evolució de la guerra i la situació de Catalunya respecte a la primera línia del front produí una gran experiència professional entre els cirurgians i els metges relacionats amb determinats serveis, com ara el de les transfusions sanguínies o bé el de les malalties mentals, tant a la rereguarda com al front. En els darrers anys, alguns treballs han estudiat aquesta qüestió, tot assenyalant la guerra com a factor desencadenant de transformacions profundes tant en medicina com en cirurgia.²² Això no obstant, aquestes obres han palesat també que algunes de les anomenades «contribucions» no sorgiren del no-res, sinó que s'inscrivien en processos de major abast. En efecte, aquesta experiència sovint era la continuació de pràctiques de treball iniciades abans. A tall d'exemple, la pràctica desenvolupada durant la guerra del Rif per Joaquim Trias i Pujol i Manuel Bastos Ansart i establerta a la clínica quirúrgica de Trias als anys 1920, en matèria de tractament de les fractures a partir dels principis de la reducció i la immobilització, corroborada per la pràctica de Lorenz Böhler a Viena, recollida i ampliada a Viena i a Barcelona per Francesc Jimeno Vidal, fou aplicada amb èxit davant de les ferides de guerra. Els hospitals mòbils de campanya en els quals treballaren molts dels cirurgians formats al Clínic i a Sant Pau portaren a terme, segons recorda Moisès Broggi, el tractament amb mètodes tancats i cures retardades. Josep Trueta féu una contribució fonamental a aquesta tasca i, a més, en féu difusió mitjançant la publicació en

22. D. GARCÍA-SABELL (ed.), *Los médicos y la medicina en la Guerra Civil española*, Madrid, Laboratorios Beecham, 1986. Felip CID, *op. cit.*; Nicholas CONI, «Medicine and the Spanish Civil War», *Journal of the Royal Society of Medicine*, núm. 95 (2002), p. 147-150.

català, editada per la Generalitat, d'una normativa o sistematització del tractament de les ferides de guerra.²³

D'altres pràctiques foren estimulades principalment per les necessitats de la situació bèl·lica. En aquesta línia convé assenyalar la definició i la creació dels primers bancs de sang a Barcelona sota el control de Frederic Duran i Jordà, metge de la clínica d'Antoni Trias i Pujol. El mètode desenvolupat fou aplicat a bastament al servei d'urgències de l'Hospital Clínic i, davant l'èxit, fou immediatament incorporat al front mitjançant camions frigorífics.²⁴ També fou el cas de la cirurgia plàstica reparadora, que assolí una gran massa de coneixement, tal i com palesà el treball pràctic del cirurgià Pere Gabarró i García.²⁵ La por a l'ús indiscriminat d'armament químic o biològic portà el Consell de Sanitat Militar de la Generalitat a confiar en la professió mèdica la redacció de normes i consells per a prevenir la població, tal i com mostren els escrits de Francesc Bergós i Ribalta.²⁶ En l'àmbit de les malalties mentals, la tasca desenvolupada per un expert aleshores ja consolidat com fou Emili Mira li va permetre fer apor-

23. Sobre el tractament de les fractures i ferides obertes mitjançant el mètode oclusiu, també anomenat «mètode espanyol», Fernández SABATÉ ha assenyalat que aquest fou un procediment complex, que comptà amb la intervenció de diferents metges, la major part estrangers, a partir d'experiències molt concretes, lligades a circumstàncies històriques particulars. En aquesta línia, el treball de Josep TRUETA és considerat com una altra baula en el procés de definició i difusió d'aquest mètode, en el qual participaren, entre d'altres metges: Joaquim TRIAS, Manuel BASTOS, Joaquín D'HARCOURT, Albert FOLCH PI, Antoni ORIOL I ANGUERA, Moisès BROGGI, Josep TRUETA, Francesc JIMENO VIDAL, entre d'altres. Vegeu: Alfons FERNÁNDEZ SABATÉ, *Barcelona y la SECOT. Diálogos entre 1936 y 2002*, Madrid, Sociedad Española de Cirugía Ortopédica y Traumática, 2003; Josep Maria MASSONS ESPLUGAS, *Historia de la sanidad militar española*, Barcelona, Pomares-Corredor, 1994; Felip CID, *op. cit.*, p. 105-131 i 257-322; Manuel BASTOS ANSART, *De las guerras coloniales a la guerra civil. Memorias de un cirujano*, Barcelona, Ariel, 1969; Ignacio GARCÍA FORCADA, «El Dr. Joaquín D'Harcourt Got, un gran cirujano ortopédico en el exilio», *Gimbernat*, núm. 42 (2004), p. 329-330; Moisès BROGGI, *Anys de plenitud. Memòries d'un cirurgià*, Barcelona, Edicions 62, 2005, p. 107-114. Quant a la publicació esmentada de Josep TRUETA, vegeu: *El tractament de les fractures de guerra*, Barcelona, Biblioteca Mèdica de Catalunya, 1938.

24. Miguel LOZANO, Joan CID, «Frederic Duran-Jordà: a transfusion medicine pionner», *Transfusion Medicine Reviews*, núm. 21-1 (2007), p. 75-81. Hi recull les referències bibliogràfiques sobre aquesta qüestió.

25. La tasca del cirurgià plàstic Pere GABARRÓ resulta encara desconeguda. Una breu notícia biogràfica es troba a: Josep M. USTRELL TORRENT, «El Dr. Pere Gabarró i García», *Annals de Medicina*, núm. 86-3 (2003).

26. El cas de Francesc BERGÓS no és excepcional, ja que no tenim notícies de la major part dels metges d'aquest període. Felip CID ha destacat el caràcter d'alguns dels treballs quirúrgics de BERGÓS (*Cirurgia de guerra*, Barcelona, Casa d'Assistència President Macià – Publicaciones del Consejo de Sanidad de Guerra, 1937; «Unas notas sobre cirugía de guerra», *Revista de Sanidad de Guerra*, núm. 9 (1938), p. 24-46, també publicades a *La Medicina Íbera*, núm. 861 (1934)], vegeu *op. cit.*, p. 185-189. Els treballs de BERGÓS sobre gasos i guerra química no han estat estudiats. La seva experiència fou divulgada a *Aspectes mèdics de la guerra química*, Generalitat de Catalunya, Departament de Defensa, Consell de Sanitat de Guerra, Secció de Defensa Passiva de la Població Civil contra Atacs Aeris i Aero-químics, Barcelona, 1936.

tacions fonamentals en matèria de l'anomenada psiquiatria de guerra.²⁷ En aquests casos, l'experiència esdevingué fonamental quan el resultat final de la guerra forçà la via de l'exili. Això ho demostrà l'actitud d'Anglaterra, on la recepció de professionals de la medicina fou molt limitada, i en el cas de catalans es reduí als professors de l'autònoma Emili Mira, Josep Trueta i Jaume Raventós i Pijoan²⁸ i als experts en medicina de guerra Frederic Duran i Pere Gabarró. Els metges que hem esmentat fins ara s'establiren, amb moltes dificultats, al centre del món, des del punt de vista de la producció de coneixement científic.²⁹ De fet, fins i tot les relacions entre els metges catalans que aconseguiren romandre en el centre del món científic ens resulten prou desconegudes i encara resten a l'espera d'estudis.³⁰ La major part d'ells té publicacions en revistes estrangeres especialitzades en els anys finals de la guerra espanyola i en els primers anys de la guerra mundial. Aquests treballs vingueren a legitimar les seves experiències en medicina i cirurgia de guerra i afavoriren el seu establiment en aquests llocs.³¹

Un exemple singular de reclutament a partir de l'experiència viscuda durant la guerra fou el del metge Francesc Bergós i Ribalta, qui no féu un viatge al centre del món científic.

27. Emili MIRA ha rebut una atenció més gran, però encara necessita una biografia històrica. Vegeu J. M. TOUS, A. VIADÉ, «Avances en el PMK-R», *Psicología em Revista*, Belo Horizonte, núm. 8-12 (2002), p. 95-110; Montserrat MIRA, *Emili Mira i López. L'investigador de la personalitat humana*, Barcelona, Àrea de Salut Pública i Consum, 2004; Elena GUARDIOLA, Josep ELADI BAÑOS, «Eponímia Mèdica Catalana. El test de Mira», *Annals de Medicina*, núm. 90 (2007), p. 41-45 i, a títol més general, Antonio CARRERAS PANCHÓN, «Los psiquiatras españoles y la guerra civil», *Medicina e Historia*, núm. 13 (1986), p. 1-16.

28. El cas de Jaume RAVENTÓS presenta semblances clares amb el cas de Frederic DURAN I REYNALS. Vegeu Carles HERVÁS, «Aproximación al trabajo científico de Jaume Raventós (1905-1982)», *Revista Española de Anestesiología y Reanimación*, núm. 39-6 (1992), p. 362-370.

29. Sobre les incerteses dels camins de l'exili, vegeu Josep TRUETA, *Fragments d'una vida*, Barcelona, Edicions 62, 1978; Josep Lluís BARONA, «Josep Trueta i Raspall (1897-1977). La biografia científica de su exilio en Oxford», *Laberintos. Anuario de estudios sobre los exilios culturales españoles*, núm. 3 (2004), p. 5-29.

30. Aquest és un fet fonamental i aquí resulta important recordar la qüestió de com es procedeix a la construcció d'una imatge pública d'èxit. Les relacions entre aquests metges, així com la manera de gestionar aquella imatge pública requereixen més atenció, tal i com mostren les següents paraules de Pere Gabarró: «[...] Fa pocs dies, a l'Ateneu, el Dr. [Pere] Gabarró, que el dia abans havia arribat d'Anglaterra. Aquesta nit ha vingut a casa. Ha restat a sopar. Està millor que quan va marxar, fa vuit anys. S'ha omplert una mica i s'ha assenyorat. Treballava a un hospital, a Manchester. Cirurgia plàstica. Ha vingut en vaixell des de Liverpool. Ho ha fet per poder-se'n endur tot el bagatge —llibres principalment. Els anglesos li han dit: «Si li passa res, avisi'ns». Ha anat parlant d'alguns exiliats: Trueta, Batista, Casals. Ha descrit Trueta com un ambiciós polític, que aspira a ésser «leader» de Catalunya —ell que mai no s'havia significat com a catalanista, diu Gabarró. Vanitós. Explica que la nit que ell va parlar per ràdio, els carrers de Barcelona van restar deserts. I sembla que s'ho creuen». Vegeu Ferran SOLDEVILA, *Dietaris de l'exili i el retorn*, València, Ed. 3 i 4, 2000, vol. 2, p. 126-127.

31. Resultaria molt útil poder disposar d'un recull i un estudi de la participació d'aquests metges en revistes com ara *Lancet*, *British Medical Journal*, *Proceedings of the Royal Society of Medicine*, etc. per tal d'avaluar com la guerra a la perifèria esdevingué objecte d'anàlisi per al centre del món científic, com es constituí en àmbit d'observació i experimentació de pràctiques mèdiques.

fic, com fou el cas dels metges que acabo d'esmentar, sinó que fou cridat des de la perifèria, des de Sud-amèrica. Fixem un moment l'atenció en el cas d'aquest cirurgià, professor ajudant d'anatomia de la Facultat de Medicina de la Universitat Autònoma de Barcelona des de 1934.³² En esclatar la guerra, Bergós desenvolupà diversos càrrecs tant per al Consell de Sanitat de Guerra de la Generalitat com per als equips quirúrgics de l'Exèrcit republicà. Des del camp de concentració d'Argelers, el 1939 inicià el viatge cap a Amèrica amb la família. Exercí diversos càrrecs a l'Argentina i a Bolívia, com a visitador mèdic i tot dictant conferències sobre la guerra moderna i la necessitat de protegir la població civil. Fou arran d'això que alts càrrecs de l'Exèrcit de l'Uruguai el conviden el 1942 i, un cop a Montevideo, aconseguí que la Intendencia Municipal de Montevideo i el Ministerio de Defensa Nacional el contractin com a assessor tècnic. Des del 1942, Bergós dictà conferències sobre organització de la defensa passiva a diferents institucions, participà en diferents cursos universitaris sobre intoxicacions per agressius químics i va ser nomenat cap de Sanitat de la Direcció General de la Defensa Passiva el 1945. Alhora desenvolupà tasques auxiliars a la Càtedra de Clínica Quirúrgica de la universitat, dirigida pel professor Carlos Stajano, el seu protector des del 1942.³³

L'experiència desenvolupada durant la guerra, al costat d'altres metges catalans com ara Frederic Duran i Jordà, serví Francesc Bergós per a promoure la donació voluntària de sang i la creació de bancs de sang dins del seu àmbit ministerial de Defensa Civil. Bergós tingué una participació fonamental en la creació i desenvolupament del Servicio Nacional de Sangre uruguaià creat el 1953. L'obra de Bergós en política hemoteràpica americana fou prou notable: des de la Fundación Pro-Sangre del Uruguay Dr. Pedro Larguero, creada el 1963, Bergós desenvolupà tota mena de càrrecs, incloent-hi la presidència en diverses ocasions, tot destacant la seva tasca en el departament de promoció i educació de la fundació, en la consecució de l'afiliació de la fundació a l'Organització Internacional de Donació Voluntària de Sang (París)

32. La informació disponible sobre BERGÓS ha estat aconseguida mitjançant el projecte «Metges catalans a l'exili», a partir dels contactes establerts amb Augusto SOIZA LARROSA i Marianela RAMÍREZ, de la Facultat de Medicina de Montevideo i de la Societat Uruguaiana d'Història de la Medicina, i de María BERGÓS LÓPEZ, filla del Dr. Francesc Bergós. Aprofitem l'ocasió per a agrair la col·laboració prestada.

33. Hem utilitzat els següents documents per a la redacció d'aquestes línies: (1) Facultat de Medicina de Montevideo. Ficha de cargos rentados. Nomenclario del doctor Francisco Bergós Ribalta como colaborador contratado «Fellow» de la Clínica Quirúrgica del profesor Carlos Stajano, 1950-53. Aprobación de su informe como «Fellow», 1954, (2) Francisco Bergós Ribalta, «*Cirugía general de guerra*», text mecanografiat, sense data, ponència del «Ciclo de conferencias sobre cirugía de guerra». Clínica Quirúrgica del professor Carlos Stajano, Hospital Pasteur de Montevideo, 1943, (3) Nota de concepto del profesor doctor Francisco Bergós Ribalta por el Director del Cuerpo de Enfermeros, Ayudante y Practicantes del Servicio de Sanidad Militar, del 22 de noviembre de 1944, (4) Juicio concreto sobre el doctor Francisco Bergós Ribalta como Delegado de la Intendencia Municipal de Montevideo en la División Médica de Emergencia de la Defensa Pasiva, por su Director General doctor Juan Soto Blanco, del 30 de noviembre de 1945.

i en la col·laboració per a la planificació i creació de la Federación Panamericana pro Donación Voluntaria de Sangre.³⁴

Convé recordar aquí que no fou fins al 1955 que, en ser modificada la reglamentació sancionada per la Facultat de Medicina i el Consell Central Universitari de l'Uruguai, Francesc Bergós i Ribalta fou habilitat per a exercir la professió de la medicina.³⁵ Aquest fet ha estat assenyalat amb èmfasi als treballs de Francisco Guerra sobre la recepció de metges espanyols a Amèrica. El cas de Mèxic i, en menor grau, el de Veneçuela i el de Cuba constituïren una veritable excepció. Assenyalava Francisco Guerra que aquesta política restrictiva no només fou característica dels Estats Units d'Amèrica i del Canadà, sinó també d'altres països, com ara els de Centreamèrica —des de Puerto Rico a Guatemala, Hondures, El Salvador i Nicaragua. De fet, la presència de metges espanyols fou escassa també a Colòmbia, el Perú, el Brasil, Xile i l'Uruguai. Segurament caldria afegir l'escàs atractiu econòmic d'alguns d'aquests països juntament amb el factor de restricció de l'exercici professional.³⁶

El cas de Bergós és un exemple singular d'un metge gairebé anònim que va refer la seva carrera professional a la perifèria del món científic a partir de l'experiència adquirida durant la guerra. Una experiència, però, que ja era disponible als centres de la ciència.

L'altre grup de metges que pogué trobar algunes oportunitats més en els seus exilis fou el format pels integrants de l'escola de recerca fisiològica catalana. L'Escola de Fisiologia creada i dirigida per August Pi i Sunyer i Jesús Maria Bellido i Golferichs desaparegué del mapa català.³⁷

El primer destí per a la majoria fou França, que només serví com a primera parada per a l'inici de camins més llunyans, sobretot els americans. Els fisiòlegs catalans, malgrat el reconeixement internacional de l'escola biològica catalana, no foren reclamats, en llur condició d'experts, per a investigar o impartir classes als laboratoris i universitats dels països aleshores centres de la producció científica. De fisiòlegs, n'hi havia arreu i, en conjuntura de guerra, la seva experiència no avalava cap utilitat immediata. Convé recordar que les geografies de redreç de les carreres d'aquell grup de fisiòlegs van estar relacionades amb les seves pròpies car-

34. Hem utilitzat el següent document per a la redacció d'aquestes línies: text mecanoscrit del discurs en homenatge fet a la *Fundación Pro-sangre del Uruguay Dr. Pedro Largher*, en complir-se dos mesos del traspàs de Francesc BERGÓS.

35. Hem utilitzat el següent document: ressenya mecanoscrita per Francesc BERGÓS RIBALTA, en ocasió de l'habilitació obtinguda per a l'exercici com a metge a l'Uruguai el 1955.

36. Aquest fet ha estat palesat a diversos treballs, a tall d'exemple vegeu Francisco GUERRA, *Médicos españoles en el exilio*, Madrid, Cuadernos de la Fundación Ramón Rubial, 1996; per al cas colombià, María Eugenia MARTÍNEZ GARROÑO, *Espanoles en Colombia. Los médicos y odontólogos exiliados a consecuencia de la Guerra Civil en España: una aportación española a América*, Madrid, Fundación Españoles en el Mundo, 1992, p. 15-22.

37. Per a una aproximació general a l'escola fisiològica, vegeu Antonio OROZCO ACUAVIVA, *Historia de la endocrinología española*, Madrid, Díaz de Santos-SEEN, 1999, p. 141-200.

teres professionals. En el cas americà, més enllà de la decidida política d'atracció d'universitaris organitzada per Lázaro Cárdenas a Mèxic, els fisiòlegs catalans eren prou coneguts al món universitari sud-americà pels cursos i conferències impartits des dels anys vint. Aquest fet, lligat a l'experiència de treball dels fisiòlegs catalans basada en el funcionament com a escola, permeté que en conjunt poguessin continuar les seves carreres en espais de ciència —facultats, laboratoris de recerca— semblants als del punt de partença. Més evident i fort encara el lligam, si bé va produir uns resultats numèrics menors, fou el cas del sud de França. Els fisiòlegs catalans, encapçalats per August Pi i Sunyer, Jesús Maria Bellido i Leandre Cervera, establiren un contacte professional amb els col·legues francesos des dels anys deu —un dels canals fonamentals fou l'Association des Physiologistes i els seus congressos— i sobretot un lligam basat en un projecte polític comú —el del catalanisme mèdic—,³⁸ de manera intensiva des dels anys vint, amb metges i professors com ara Camil Soula, Ismael Girard, Mosse, Escat, Baillat i tants altres del Rosselló i el Llenguadoc.

A continuació centrarem l'atenció en dos dels fisiòlegs exiliats: Jesús Maria Bellido i Golferichs³⁹ i Jaume Pi-Sunyer i Bayo.⁴⁰ No farem pas ara una ressenya biogràfica del seu exili. Ens interessen aquestes dues figures com a representants que foren de l'escola fisiològica catalana. Els utilitzarem també per tal de palesar la utilitat que tenen determinades fonts documentals, i encara més la publicació d'aquestes, per a la recerca històrica sobre l'exili. La font documental en qüestió és la correspondència personal i/o professional d'aquests dos metges. Aquí només farem uns breus apunts sobre el potencial explicatiu d'aquest recurs amb relació al caràcter d'escola de recerca del grup de fisiologia o biologia catalana al qual pertanyeren. Hom acostuma a referir-se a aquest grup com a escola, però encara no tenim disponible un estudi rigorós d'aplicació dels conceptes d'escola de recerca (*research school*) que els estudis de sociologia i d'història de la ciència han treballat en els darrers anys. Prenem, de moment, com a punt de partença, que l'anomenada escola de fisiologia o biologia catalana fou una veritable escola de recerca. I, en aquest sentit, volem insistir en alguns dels trets amb els quals han estat caracteritzades les escoles de recerca. En concret, em refereixo a la cohesió social i aca-

38. Sobre el concepte de catalanisme mèdic, vegeu Josep PARDO TOMÁS, Àlvar MARTÍNEZ VIDAL, Enrique PERDIGUERO, «Per la Ciència i per la Pàtria: medical catalanism (1898-1936)», a *Sixth Social Science History European Conference*, Amsterdam, març 2006. Una versió íntegra del text es pot consultar en línia a <<http://www2.iisg.nl/esshc/programme9606.asp?selyear=8&pap=4362>>.

39. BELLIDO és una altra figura desconeguda per a la historiografia catalana. La seva vida i obra ha rebut una atenció molt feble; vegeu Teresa POUS i MAS, *Bibliografía Médica del Doctor Jesús Maria Bellido i Golferichs*, Barcelona, Fundació-Museu d'Història de la Medicina de Catalunya, 1984; Salomó MARQUÈS, «Nuevas aportaciones al exilio de los maestros republicanos», a *Proyecto Clío, Memorial de Exilio*. Es pot consultar la versió íntegra en línia a <http://clio.rediris.es/exilio/maestros_republicanos.htm>; Emma SALLENT DEL COLOMBO, «Ciència catalana a Madrid: el discurs del Dr. Bellido a la Biblioteca Nacional (1927)», a *Actes d'Història de la Ciència i de la Tècnica*, Barcelona, SCHCT-IEC, 2007 (en premsa).

40. Vegeu en aquest volum el treball del seu fill Dr. Xavier PI-SUNYER.

dèmica entre els deixebles, el programa de recerca centrat o bé l'exploració ràpida de tècniques experimentals.⁴¹

França fou sobretot un espai de pas en l'exili científic català. Hi restaren alguns professors assenyalats, com ara el degà Joaquim Trias i Pujol, qui treballà un temps a la clínica del cirurgià Émil Deltail a Carcassona, per passar després a Andorra i tornar el 1947 a Barcelona, on fou respectat per la major part de la professió, però no pas per les autoritats ni per la major part del claustre universitari de la Facultat de Medicina de Barcelona, amb el parèntesi dels anys 1953 a 1956, que fou cridat per organitzar l'ensenyament de la cirurgia a la universitat argentina de Cuyo, a Mendoza.⁴² L'altre professor que restà a França fou Jesús Maria Bellido, gràcies a la bona relació amb els seus col·legues occitans encapçalats per Camil Soula i Louis Bugnard.⁴³

El treball d'acollida als fisiòlegs catalans dispensat per Soula a Tolosa de Llenguadoc fou fonamental.⁴⁴ Ens podem apropar a aquest escenari a partir de la correspondència adreçada per Jesús Maria Bellido al seu amic, el polític Carles Pi i Sunyer.⁴⁵ Només utilitzarem, però, dues cartes, prou significatives, que alhora demostren la riquesa de la font. En la primera d'aquestes cartes, redactada el març de 1939, Bellido produeix una imatge ben clara de la força del lligam català-occità, el qual ha facilitat l'establiment de bona part dels fisiòlegs catalans a Tolosa. A més, el relat també palesa que la dinàmica de treball del grup, com a equip de recerca, habituat al treball de laboratori, els permeté desenvolupar, tot continuant o iniciant aleshores, recerques en duríssimes condicions laborals. Escriu el Dr. Bellido:

El grup de fisiòlegs, nombrós, sortit en massa, i vell amic dels tolosans, és aquí, o hi ha estat de poc, i espiritualment hi continua. Àdhuc és de doldre que els d'Illa (al Rosselló) no vinguin aquí. Havem trobat un acolliment gentil al laboratori, on els joves hi treballen amb eficàcia. Carrasco hi fa coses interessant, sobre l'stockage de sucre a la pell i Bofill fa, a La Grave, funcions de micròglia

41. Per a una introducció general, vegeu J. MORRELL, «The chemist breeders: the research schools of Liebig and Thomson», *Ambix*, núm. 19 (1972), p. 1-46; G. L. GEISON, «Scientific change, emerging specialties and research schools», *History of Science*, núm. 10 (1981), p. 20-40; G. L. GEISON, F. L. HOLMES (eds.), *Research schools: Historical reappraisals*, *Osiris*, second series, núm. 8 (1993).

42. Moisès BROGGI, *op. cit.*, 2001, p. 271 i 304, i *op. cit.*, 2005, p. 53-54 i 85-89.

43. Jacint CORBELLA, «Camille Soula, professor de Tolosa i l'Institut de Fisiologia», *Gimbernat*, núm. 34 (2000), p. 275-276.

44. Sobre el context general de l'exili intel·lectual a Tolosa, vegeu Montserrat CORRETGER, «Els intel·lectuals catalans a Tolosa el 1939 i la represa i organització de la cultura», a *Miscel·lània Joan Veny*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2005, p. 181-201.

45. La correspondència emprada es troba publicada a María CAMPILLO, Francesc VILANOVA (eds.), *La cultura catalana en el primer exili (1939-1940). Cartes d'escriptors, intel·lectuals i científics*, Barcelona, Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autònomic i Locals, 2000 (Quaderns de l'Arxiu Pi i Sunyer 4).

amb mètodes nous i Grinyó fa intervencions de nerviós en gossos i Benaiges coses d'hormones ovàriques i hipofisàries, i àdhuc Oriol, més anàrquic, treballa ordenadament.⁴⁶

Les paraules de Bellido no deixen lloc a dubtes quant a la cohesió social del grup. Però tampoc quant a la seva cohesió acadèmica, ja que es maldà constantment per trobar unes millors condicions laborals per als diferents membres, com també una certa estabilitat acadèmica, amb la discussió de la recerca en reunions formals i amb la projecció de noves publicacions. Així ho recollí Bellido:

El laboratori del pis alt d'en Soula, on treballa Bugnard, als matins, dona goig de veure; tots són de casa. [...] dos dissabtes al mes, tenim reunions amb els fisiòlegs d'aquí, a les quals hom parla dels propis treballs i discuteix els dels altres. Hi haurà aviat publicacions, i hom tindrà la protecció del Centre per a la Recherche Scientifique, que porta Laugier. Això, éssent-hi qui té d'ésser amb assistència a Marsella pel juny, té també interès. Compteu amb què l'Espanya nacional no hi serà, i que l'altra tampoc hi té afició a ésser-hi. Més motiu perquè nosaltres hi siguem.⁴⁷

Bellido tenia una idea molt clara no només del significat, sinó també de l'esforç que homes com ell havien esmerçat al llarg de la seva vida, tant pel catalanisme polític com pel catalanisme mèdic. Bellido se situava de nou al costat d'August Pi i Sunyer en la forma de defensar el seu catalanisme mèdic: treballar molt, amb molt rigor, per tal d'establir diferències, i en català. En aquest sentit, l'aposta de Bellido era decidida, més enllà d'una impossible miopia política davant la situació de la guerra a Espanya i de la imminent guerra a la resta d'Europa: resistir a casa dels nostres germans i col·legues per tal d'estar preparats en el moment de la tornada. Ho descriu així Bellido:

El cas dels fisiòlegs, en menor escala per la quantitat d'homes, i no faig comparacions de qualitat, es repeteix. Aguantar un prestigi docte, netament català, a la vora de casa, és preparar la represa, que serà pròxima o llunyana, però que cal tenir sempre a punt. Cal evitar que hi pugui haver a casa una segona renaixença amb l'Oda a la Pàtria, gaiter i també tamboriner, escola de Sant Jordi i nova sèrie de congressos universitaris, bases de Vic i descobriment d'escriptors desconeguts que escriuen l'any 1918, nova batalla de les ii i les yy, etc. Cal empalmar el passat de fa dos mesos i el futur

46. María CAMPILLO, Francesc VILANOVA, *op. cit.*, p. 46-48. Carta de J. M. BELLIDO a C. PI i SUNYER, data da a Tolosa, el 29 de març de 1939. Si no es diu el contrari, les cites següents procedeixen d'aquesta carta. Quant a les persones citades, es tracta de Rossend CARRASCO i FORMIGUERA, Joan BOFILL i DEULOFEU, Antoni GRINYÓ i GARRIGA, Bonaventura BENAIGES i FARRIOL o Antoni ORIOL i ANGUERA.

47. Els professors citats en la carta són el catedràtic de Farmacologia de Tolosa Louis BUGNARD i Henri LAUGIER, director del Service de Recherches Scientifiques. La referència a Marsella remet a una reunió científica. BELLIDO feia evident la connexió de la fisiologia catalana amb la francesa, tot assenyalant la manca de lligam de l'escola de fisiologia de Madrid i descartant alhora la impossible presència d'un inexistent grup de recerca en fisiologia representant de l'Espanya franquista.

de quan Déu ho vulgui. I en ciència i en ensenyament, més que en tot. És precis fer viure, amb modèstia de mitjans, poc sorollosa, però amb grans ambicions, la Fundació X..., amb central o sucursal tolosana, que preparés la continuació pura i senzilla.

Aquests i altres plans de Bellido a Tolosa aviat es desferen. La imminència de la guerra a Europa anava paral·lela a la proposta d'acollida mexicana, que madurava i plantejava una possibilitat real de refer la vida lluny de l'infern d'aquelles condicions de vida. Bellido es mantingué ferm en la posició de guaita del catalanisme mèdic a l'altra banda de la frontera, a l'espera d'un canvi que ell ja no visqué. L'enyorança esmentada per Oriol i Anguera consumí les energies d'aquell home en els darrers anys de vida a Tolosa.⁴⁸ L'escola de recerca que va veure néixer i que contribuï a formar es dispersà pel món, lluny de Catalunya:

[...] el grup de biòlegs marxa bé, llevat de que els ha entrat la fuga de marxar a Mèxic. A primer de mes van passar per aquí, successivament, l'August, en Jaume i en Cèsar, de pas cap a París, Nova York i Mèxic. Això i l'arribada de lletres del SERE invitant la gent a embarcar-se, va alborotar la joventut biològica. Tots estaven disposats a restar treballant als hospitals i laboratoris d'aquí, i en Soula havia mig promès que hi hauria beques de la Recherche Scientifique pel curs que ve, però els va entrar, repeteixo, la fuga d'embarcar-se. En Carrasco ja navega, en el Sinaia, i en Bofill, en Benaiges i en Grinyó surten en el primer vaixell. Solament l'Oriol ha renunciat al viatge a Mèxic, perquè té pèssimes noves de la seva família, restant o tornada a Barcelona. Però hem estat reforçats per l'Albert Folch, que s'ha instal·lat a Tolosa, i treballa al laboratori d'en Soula. En quant a mi i els meus, ben enSERats, per ara, restem aquí.⁴⁹

Aturem el mitjà que ens proporciona Bellido aquí, no parlarem tampoc dels projectes impulsats pel professor de farmacologia experimental a partir de 1944, ni dels seus projectes polítics.⁵⁰ Bellido restà en solitari a Tolosa de Llenguadoc, en dures condicions laborals, fins que morí el 1952. La seva decisió no fou pas compartida per la resta de companys de l'escola de fisiologia. Aquest, però, és un altre afer que aquí no analitzarem.⁵¹ El cas fou que en poc temps

48. Vegeu la nota 49.

49. María CAMPILLO, Francesc VILANOVA, *op. cit.*, p. 82-83. Carta de J.M. BELLIDO a C. PI I SUNYER, data da a Tolosa, el 30 de maig de 1939. Les persones esmentades són August PI I SUNYER i els seus fills Jaume i Cèsar PI-SUNYER BAYO; també és citat Albert FOLCH I PI. La resta de persones esmentades ja han aparegut més amunt. SERE és l'acrònim del Servicio de Evacuación a los Refugiados Españoles i d'aquí la referència a «enSERats».

50. La participació de Jesús M. BELLIDO a la premsa cultural publicada pels exiliats catalans a França fou intensa —*Revista de Catalunya*, *Foc Nou* (on fou entrevistat a la secció «Les entrevistes de Foc Nou»), *Quaderns*. Aquest, però, és un territori que cal explorar encara més. Vegeu Maria LLOMBART I HUESCA, «Premsa cultural catalana a França. Els primers vint anys d'exili republicà. Alguns exemples», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XIII (2002), p. 119-134.

51. Les paraules d'un dels metges, ORIOL I ANGUERA —no sabem amb certesa si es tracta d'Antoni, que no marxà a la Universitat de Córdoba a l'Argentina fins al 1949, o del seu germà Josep—, tots dos de l'escola fisiològica,

l'escola de fisiologia catalana es dispersà pel món americà. La força i la inèrcia del treball adquirides durant anys pels membres de l'escola els serví per reprendre les seves carreres i organitzar noves escoles de fisiologia a d'altres llocs del món. Aquest fou el cas d'August Pi i Sunyer i la seva tasca duta a terme a Veneçuela; també del seu germà Santiago, primer a Bolívia i després a Panamà, dels seus fills, Jaume, primer a Mèxic i després als Estats Units d'Amèrica, i Cèsar, que restà a Mèxic fins a la seva mort, el 1997. Rossend Carrasco i Formiguera també féu cap primer a Mèxic i després a Veneçuela, països on desenvolupa càrrecs universitaris i la direcció d'instituts de recerca. Albert Folch i Pi treballà un temps a la Universitat de Tolosa i el 1942 fou contractat al Politècnic de Mèxic per a ensenyar Farmacologia. Joan Bofill i Bonaventura Benaiges també marxaren a Caracas, com també ho féu Antoni Grinyó Garriga, qui més tard fou contractat com a professor de neurocirurgia a Detroit. En Cristian Cortès i Lladó s'exilià primer a Veneçuela i després a Mèxic, on contribuí al desenvolupament de la cardiologia.

La figura de Jaume Pi-Sunyer Bayo centra ara la nostra atenció per dues raons: d'un costat, pel fet de disposar del tipus de materials que ens interessen, des de la perspectiva de la història de la ciència, per a la reconstrucció de l'exili científic català. És a dir, de la correspondència tramesa al llarg dels gairebé quatre anys de treballs esmerçats per Jaume Pi-Sunyer i Bayo al Laboratori de Fisiologia de la Facultat de Medicina de la Universidad Nacional Autónoma de México (després anomenat Laboratorio de Estudios Médicos y Biológicos, Instituto de Investigaciones Médicas), contractat per la Casa de España a Mèxic, entre el maig de 1939 i el març de 1943. D'un altre costat, aquesta documentació presenta una gran utilitat, perquè ens permet insistir de nou en la força de les dinàmiques de treball adquirides i desenvolupades per l'escola fisiològica catalana i en la capacitat dels seus membres d'aplicar aquelles habilitats tècniques en altres entorns laborals on, malgrat la migradesa dels recursos econòmics, s'aconseguien resultats notables.⁵²

Jaume Pi-Sunyer Bayo tenia una destacada experiència laboral en arribar a Mèxic, tant en matèria docent com de recerca en l'àmbit de la fisiologia, tot destacant al costat del pare i mestre de l'escola, August Pi i Sunyer. Abans d'anar exiliat, Jaume Pi-Sunyer Bayo havia estat cate-

---

no deixen lloc a dubtes: «Ahir el Dr. Oriol Anguera va parlar del Dr. Bellido. En aquest món es perden coses, va dir; però el que no es perd mai són les bufetades: sempre un o altre les rep. La missió d'en Bellido ha estat sempre de rebre-les. Per això havia d'haver-se quedat: per rebre les bufetades. Que se n'anés l'August Pi i Sunyer estava molt posat en raó. Ell se n'havia d'anar per defugir les bufetades. Però en Bellido s'havia d'haver quedat per rebre-les: les seves i les de l'August Pi. Així s'hauria salvat l'Institut de Fisiologia. Ara en Bellido es mor d'enyorament. Enyora la bufetada [...]». Vegeu Ferran SOLDEVILA, *op. cit.*, p. 235-236.

52. Les notes següents sorgeixen, per tant, de la gran aportació documental feta per Alberto ENRÍQUEZ PEREA (comp.), *Exilio español y ciencia mexicana. Génesis del Instituto de Química y del Laboratorio de Estudios Médicos y Biológicos de la Universidad Nacional Autónoma de México (1939-1945)*, Mèxic, El Colegio de México-UNAM, 2000, p. 157-338. No esgotem amb aquestes línies la riquesa d'aquest material, només tenim la voluntat en aquest moment de mostrar el seu potencial explicatiu.

dràtic de Fisiologia a la Universitat Catòlica de Xile (1931), professor auxiliar al projecte de la Universitat Autònoma de Barcelona (1934) i catedràtic a Santiago de Compostel·la. Defensor i propagador assenyalat del mètode experimental en medicina, i en particular de l'obra de Claude Bernard, Jaume Pi-Sunyer tenia les idees molt clares quant al paper de la fisiologia en la medicina —en concret, respecte a la patologia general i a les relacions complementàries amb la farmacologia experimental i la biologia— i als mètodes d'ensenyament de la fisiologia —fonamentats en els procediments metodològics experimentals. Aquesta metodologia tenia uns espais ben definits —aula, laboratori i biblioteca—, uns instruments de treball —materials i objectes del laboratori, llibre i revistes— i finalment unes formes de comunicació molt precises —llicions i demostracions, discussió en sessions, presentacions en congressos i publicacions. Ens trobem davant de les formes de comprendre la medicina experimental i de treballar la fisiologia de laboratori desenvolupades i inculcades pels membres de l'escola fisiològica catalana. Com veurem breument a continuació, aquestes característiques, pròpies d'una metodologia concreta de treball, foren planificades i desplegades durant la breu estada mexicana per Jaume Pi-Sunyer Bayo. Considerem aquest un fet de gran importància, atesa la pràctica impossibilitat de conèixer en profunditat el funcionament de l'escola catalana mentre existí a Barcelona, ja que ens permet de veure l'aparent facilitat de construcció, tot i els condicionants temporals i sobretot de dotació financera i de caràcter infraestructural, d'un sistema de producció de coneixement científic.⁵³

Un mes després d'arribar al laboratori mexicà, Jaume Pi-Sunyer Bayo, el juliol de 1939 va trametre als seus superiors un pla de recerca i d'ensenyament de la fisiologia, que incloïa el temari d'un curs trimestral de «Lecciones de medicina experimental», ja iniciat el mateix juliol a l'Escuela Nacional de Ciencias Biológicas, i el temari d'altres tres cursos més sobre «Problemas sociales de la alimentación humana», «El crecimiento» i «Los mecanismos de la regulación térmica». No es tractava pas d'un programa teòric, sinó eminentment pràctic, fonamentat en el treball experimental al laboratori. En aquest sentit, Jaume Pi-Sunyer detallà alhora els instruments científics necessaris per a les demostracions pràctiques amb els alumnes i per a la recerca científica, tot apuntant les seves gestions amb la Fundació Rockefeller per tal que els subvencionés l'equipament del laboratori experimental, així com també la despesa dels llibres i revistes necessaris. Mentre esperen l'instrumental, les tasques acadèmiques no s'aturen: Jaume Pi-Sunyer desenvolupava treballs d'organització i instrucció del personal en tècniques de laboratori i acabava els guions per a dues filmacions cinematogràfiques. Al novembre de 1939 va començar a comunicar aspectes i conclusions de les seves recerques sobre regulació tèrmica, així com de la línia d'investigació iniciada amb Rossend Carrasco i Formiguera sobre

53. Jaume Pi-SUNYER BAYO, «Lección inaugural del Curso de Fisiología del Dr. Jaime Pi-Suñer» (publicat originalment a La Clínica, Santiago de Xile, maig de 1931), *Ars Medica, Revista de Medicina, Cirugía y Especialidades*, núm. 101 (1934), p. III-XVI.

la regulació del metabolisme dels glúcids i el significat i mecanisme d'acció de les insulines lentes. Alhora, va detallar un pla docent per a la creació d'una càtedra de nova creació sobre Patologia experimental. Els resultats de la recerca van arribar de manera immediata, tal i com palesen els quatre articles publicats el 1940 a la revista *Ciencia* i l'article publicat a l'*American Journal of Physiology*.⁵⁴

En bona mesura aquests resultats també van ser el fruit, malgrat la precarietat de les condicions tècniques de treball, de la formació d'un equip de persones, la major part exiliats, ja molt ben formats: Pi-Sunyer treballà inicialment al costat del fisiòleg mexicà José Joaquín Izquierdo Rendón; de l'ajudant de Negrín a Madrid, el fisiòleg Ramón Pérez Cirera; del deixeble de Pío del Río Hortega, l'histopatòleg Isaac Costero Tudanca, i del seu company català Rossend Carrasco i Formiguera —qui havia fet un curset de fisiologia a la Universitat de Puebla; aquesta universitat maldà fins aconseguir contractar a primers de 1941 Rossend Carrasco.⁵⁵ Al llarg dels anys 1939 i 1940 el grup no deixà de créixer amb la incorporació d'altres fisiòlegs i metges exiliats.

A partir del juliol de 1940, el laboratori d'investigacions fisiològiques restà a càrrec del metge mexicà Ignacio González de Guzmán. Jaume Pi-Sunyer continuà desenvolupant una línia de treball d'altíssim nivell docent i investigador en els anys següents, tot aportant la seva experiència a la formació i desenvolupament de la fisiologia a Mèxic. Com a part d'aquest projecte de treball, els resultats de la recerca foren publicats en articles apareguts a *Ciencia* els anys 1941 i 1942; en treballs publicats a la revista de nova creació, el 1942, a la seva institució, *Boletín del Laboratorio de Estudios Médicos y Biológicos*; en les traduccions castellanes de la *Fisiología del sistema nervioso* de J. F. Fulton i d'*El pensamiento vivo de Claude Bernard*; així com també en col·laboracions regulars als *Biological Abstracts* de la Universitat de Pennsilvània. Convé fer esment, finalment, a un aspecte que troba lloc de manera constant en aquesta correspondència: Jaume Pi-Sunyer, influït, sense dubte, per la forma d'entendre l'organització de la recerca i l'en-

54. Sobre el significat de la revista *Ciencia*, vegeu R. ALEIXANDRE, J. MICÓ, A. SOLER, «La contribución científica del exilio a través de la revista *Ciencia* (1940-1975)», a J. L. BARONA (comp.), *op. cit.*, p. 73-97; Miguel Ángel PUIG-SAMPER, «La revista *Ciencia* y las primeras actividades de los científicos españoles en el exilio», a Agustín SÁNCHEZ ANDRÉS, Silvia FIGUEROA ZAMUDIO (coords.), *De Madrid a México. El exilio español y su impacto sobre el pensamiento, la ciencia y el sistema educativo mexicano*, Universidad Michoacana de San Nicolás de Hidalgo-Comunidad de Madrid, UMSNH, 2001. Una versió íntegra d'aquest treball es pot trobar en línia a <http://dieumsnh.qfb.umich.mx/madridmexico/la_revista_ciencia.htm>. Sobre la revista nord-americana i el desenvolupament de la fisiologia als Estats Units, vegeu G. L. GEISON, «International relations and domestic elites in American Physiology, 1900-1940» i T. A. APPEL, «Biological and medical societies and the founding of the American Physiological Society», a G. L. GEISON (ed.), *Physiology in the American context, 1850-1940*, Bethesda, American Physiological Society, 1987, p. 115-153 i 155-176; T. A. APPEL, «One hundred years of journal publication», *American Journal of Physiology-Endocrinology and Metabolism*, núm. 274 (1998), p. 195-204.

55. Vegeu les planes que hi dedica Núria PI-SUNYER COBERTA, *L'exili manllevat*, Barcelona, Proa, 2006.

senyament del seu pare, treballà constantment per dotar el laboratori mexicà d'una veritable biblioteca, ben fornida amb les revistes científiques internacionals més importants. Un bon nombre de cartes mostren i expliquen aquest interès, així com les gestions efectuades per construir una biblioteca auxiliar com a suport al treball experimental, a les lliçons i a les publicacions.

El 1942, la casa Hoffmann-La Roche dels Estats Units d'Amèrica féu una proposta de treball a Jaume Pi-Sunyer i Bayo i des de Mèxic tot s'accelerà per a la sortida del científic i llur família del país. El març del 1943, Jaume Pi-Sunyer escriu una carta d'agraïment a Alfonso Reyes, president del Colegio de México i, en aquest context, representant del poble mexicà, de l'acollida i el suport ofert per les autoritats mexicanes. Una carta que ens dóna notícia de la mesura moral i intel·lectual d'aquell home, una guia de navegació basada en el treball i en valors com l'esforç i l'honestedat:

[...] quiero expresar a usted una vez más el sincero agradecimiento por su cordial y generosa acogida, y por el auxilio tan valioso prestado por más de tres años a mi trabajo y a mi sostenimiento. [...] me interesa se sirva usted transmitir a los señores miembros del Patronato y a los funcionarios de El Colegio la expresión de mis gracias más cordiales. También, que se cierre mi archivo en La Casa con la manifestación pública, solemne y reiterada de mi aprecio por tantos favores morales y materiales que a ustedes debo. En los años de reconstitución de mi vida y mi labor, que por cuenta de ustedes trabajé, he procurado, si no otra cosa, cumplir con estricta seriedad mi deber, y me queda, entre otros afanes, la satisfacción de haber contribuido a la fundación de un laboratorio de investigaciones [...].⁵⁶

Dues paraules finals per recordar l'exili d'altres professors de la Facultat Medicina de la Universitat Autònoma: els professors Joan Cuatrecasas i Arumí, Pere Domingo i Sanjuán, Josep Gómez Márquez, Antoni Peyrí i Rocamora, Antoni Oriol i Anguera i Lluís Sayé i Sempere també prengueren el camí de l'exili, i desenvoluparen importants carreres científiques en diversos països americans, al capdavant d'institucions mèdiques de diversa orientació professional.⁵⁷ Només Domingo i Sayé van tornar a Catalunya; els altres trobaren la mort lluny de la seva terra de naixement.⁵⁸ Entre els cirurgians, Manuel Corachan visqué una complicada situació que el portà de França a Veneçuela, on creà un Institut de Cirurgia Experimental, i després a Barcelona, on morí el 1942.⁵⁹ Antoni Trias, el patró de la Universitat Autònoma, s'exilià a

56. Alberto ENRÍQUEZ PEREA, *op. cit.*, p. 330.

57. Maristela KUROWSKI, *La obra psicológica de Juan Cuatrecasas Arumí (1899-1990)*, Facultat de Psicologia Universidad Complutense, Madrid, 2001, p. 22-104 (tesi doctoral inèdita).

58. Sobre aquests metges, vegeu SOCIETAT CATALANA DE BIOLOGIA, *Record...*, *op. cit.*; Jacint CORBELLA, «L'obra científica del Dr. Lluís Sayé i Sempere (Barcelona, 1888-1975)», *Gimbernat*, núm. 20 (1993), p. 143-163.

59. Víctor MARI BALCELLS, *El Doctor Manuel Corachan García. Su vida. Análisis crítico de su obra*, Bellaterra, UAB, 1981 (tesi doctoral inèdita).

Colòmbia i fou professor a la Universitat de Bogotà. Molts dels joves professors que incorporà a la Universitat Autònoma, procedents dels serveis quirúrgics de la Santa Creu i Sant Pau i del Clínic, veieren truncades les seves carreres docents. Francesc Jimeno Vidal marxà a Viena, a treballar amb el seu altre mestre, Böhler, i poc després va tornar a Barcelona per exercir en l'àmbit privat.⁶⁰ El cirurgià Màrius Cortès i Lladó, cosí germà de Cristian, també s'exilià i féu cap a Caracas.⁶¹

Ens resta encara molta feina per davant per tal de conèixer el significat de l'exili mèdic català, per saber com va refer la seva carrera professional la major part d'aquells metges. No només no sabem gairebé res de la vida professional dels metges professors a la universitat barcelonina, sinó sobretot de la majoria de metges catalans exiliats. Ens manquen recerques i també fonts documentals. Els casos assenyalats en aquest text, J. M. Bellido i J. Pi-Sunyer, ens mostren, encara que aquí hagi estat en forma de tast, la importància de la recuperació i la difusió d'aquest patrimoni documental. Sembla ara i aquest un bon moment per tal de recordar a la Secció de Ciències de l'Institut d'Estudis Catalans la necessitat d'apostar per la recuperació de la memòria històrica d'aquells membres i col·laboradors seus que, empesos per la força de les armes, hagueren de refer les seves vides lluny de Catalunya.

60. Sobre JIMENO VIDAL, vegeu Alfons FERNÁNDEZ SABATÉ, *op. cit.*, p. 187-222.

61. Vegeu María Eugenia MARTÍNEZ GARRONO, *op. cit.*, p 24-30.